

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

ШКАРБАН Тамара Миколаївна

**СКЛАДНІ КОНСТРУКЦІЇ З ОДНОРІДНОЮ
СУПДРЯДНІСТЮ В СУЧАСНІЙ
УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ**

10.02.01 - українська мова

АВТОРЕФЕРАТ

*дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук*

Київ - 1997

Рр. 161.2

ДВ 36.945

Дисертацією є рукопис

ЛНБ України ім.В.Стефаника

Робота виконана на кафедрі
Рівненського державного п

української
педагогічного інституту

00761015 (K)

Науковий керівник - доктор філологічних наук, професор
Шульжук Каленик Федорович

Офіційні опоненти - доктор філологічних наук, професор
Городенська Катерина Григорівна
кандидат філологічних наук, доцент
Козачук Ганна Олександрівна

Провідна організація - Волинський державний університет
ім. Лесі Українки

Захист відбудеться 19 березня 1997 р. о 10 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 01.01.30 в Київському університеті ім. Тараса Шевченка (м. Київ, бульвар Шевченка, 14, к. 63).

З дисертацією можна ознайомитися в Науковій бібліотеці Київського університету ім. Тараса Шевченка (м. Київ, вул. Володимирська, 58, к. 10).

Автореферат розіслано "14" лютого 1997 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат філологічних наук, доцент

Л.І. Шахова

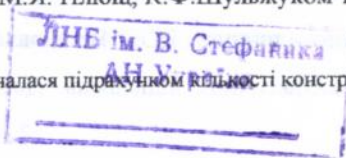
Актуальність дослідження зумовлена передусім поглибленим в останні десятиліття інтересом до проблем синтаксичної та семантичної структури складного багатокомпонентного речення (СБР). Перспективним є і вивчення експресивно-виражальних можливостей синтаксичних одиниць вищого порядку.

У системі СБР конструкції з однорідною супідрядністю (КОС) посідають одне з центральних місць. Вони поширені в усіх стилях сучасної української мови і мають порівняно високу частоту використання^{*}. Гнучка структура конструкцій дозволяє використовувати їх для всебічної характеристики різних явищ об'єктивної дійсності. Серед усіх моделей складних багатокомпонентних речень КОС вирізняються багатими експресивно-виражальними можливостями, закладеними в їх синтаксичній природі.

Сучасній лінгвістиці властива орієнтація на цілісне уявлення про будь-яке синтаксичне явище. Такий підхід вимагає розгляду синтаксичних одиниць з формального, семантичного і стилістичного боків. Відсутність комплексного дослідження складних конструкцій з однорідною супідрядністю в сучасній українській мові передбачає дослідження особливостей їх формально-граматичної структури, включаючи виділення рівнів членування, порядок розміщення частин і компонентів, специфіку синтаксичних засобів зв'язку та внутрішню структуру; аналіз семантичної організації з урахуванням ієрархії власне-семантичних і семантико-синтаксичних відношень, а також опис експресивно-виражальних ресурсів, безпосередньо пов'язаних з синтаксичною природою КОС.

Теоретичну основу дослідження становлять праці з класичної синтаксичної теорії, представлені іменами О.О. Потебні, В.В. Виноградова, О.М. Пешковського і розвинуті сучасними граматистами Й.Ф. Андершем, І.Р. Вихованцем, К.Г. Городенською, А.П. Грищенком, С.І. Дорошенком, І.К. Кучеренком, І.Г. Чередниченком, М.Я. Плющ, К.Ф. Шульжуком та ін.

^{*} Частота використання КОС у роботі визначалася підрахунком кількості конструкцій на 100 сторінок текстів різних жанрів і стилів.

Об'єктом вивчення у дисертації є КОС, їх структурні і семантичні параметри на зовнішньому і внутрішньому рівнях членування.

Мета дисертаційної роботи - дослідити структуру КОС з позицій формально-граматичного, семантичного та експресивного синтаксису.

Поставленій меті відповідають такі завдання:

1) з'ясувати місце КОС у системі синтаксичних одиниць нижчого і вищого порядку;

2) дослідити синтаксичну організацію КОС, що включає механізм виділення рівнів членування, порядок розміщення частин і компонентів, лексичні та граматичні засоби паралелізму структури однорідних супідрядних;

3) проаналізувати синтаксичні засоби зв'язку частин і компонентів у КОС, виділити основні різновиди КОС залежно від особливостей зовнішнього та внутрішнього сполучникового зв'язку;

4) охарактеризувати внутрішню структуру та часові параметри предикативних одиниць у КОС;

5) дослідити семантичну структуру КОС, зв'язок власне-семантичного та семантико-синтаксичного ярусів з урахуванням ієрархії власне-семантичних та семантико-синтаксичних відношень;

6) з'ясувати особливості функціонування КОС у різних стилях сучасної української літературної мови, зіставивши частоту використання, довжину та деякі особливості синтаксичної структури КОС, дібраних із різних стилів;

7) виявити експресивно-виражальні можливості КОС.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній уперше в українському мовознавстві зроблено спробу системного аналізу формально-граматичної та семантичної структури КОС. Здійснено дослідження конструкції з урахуванням ізоморфізму з іншими синтаксичними одиницями вищого та нижчого порядку. Виявлено основні тенденції щодо внутрішньої структури та часових параметрів предикативних одиниць у КОС. Встановлено ієрархію синтаксичних зв'язків та семантико-синтаксичних відношень. Досліджені особливості функціонування

КОС у різних стилях сучасної української мови. Описані експресивно-виражальні можливості КОС з обґрунтуванням зв'язку із структурно-синтаксичними ознаками.

Основним методом дослідження є описовий метод з використанням елементів статистичного методу, трансформаційного аналізу та прийомів моделювання.

Матеріалом дослідження послугувала картотека КОС сучасної української літературної мови, укладена шляхом суцільної вибірки з текстів художнього, публіцистичного та наукового стилів. Частково використовувалися КОС, змодельовані за аналогією до тих, які функціонують у різних стилях.

Теоретичне значення роботи. Результати дослідження доповнюють теорію складного багатокomпонентного речення. Вони можуть бути використані при підготовці теоретичних розробок з граматики та семантичного синтаксису української та інших слов'янських мов.

Практичне застосування роботи. Матеріали дослідження можуть бути використані у вузівських лекційних курсах, на практичних заняттях з синтаксису, у розробці спецкурсів та спецсемініарів, при написанні курсових та дипломних робіт студентами-філологами. Результати дослідження можуть знайти застосування у підручниках і посібниках з синтаксису сучасної української мови. Деякі матеріали можна використовувати у середніх спеціальних закладах і в школах з поглибленим вивченням української мови.

Апробація дослідження. Дисертація обговорювалася на засіданні кафедри української мови Рівненського державного педагогічного інституту. Основні положення і висновки, які містяться у роботі, повідомлялися на звітних наукових конференціях Рівненського педінституту (1991, 1992, 1993 рр.), Всеукраїнській науково-практичній конференції "Сучасні аспекти дослідження граматики української мови і лінгвометодичні основи викладання шкільного курсу" (Полтава, 1992), Міжнародній науковій конференції "Семантика мови і тексту"

(Івано-Франківськ, 1993). З теми дисертації опубліковано 8 наукових праць, з них 4 статті у журналах і наукових збірниках.

Основні положення, які виносяться на захист:

1. КОС перебуває у системних зв'язках з іншими синтаксичними одиницями вищого і нижчого порядку, у структурі яких наявне підпорядкування однорідних елементів спільному члену.

2. КОС є багатомірною структурою і має переважно два рівні членування.

3. Особливості внутрішньої структури та часових параметрів предикативних одиниць у КОС передусім пов'язані з наявністю однофункціональних супідрядних, які залежать від головної частини.

4. Обов'язковість/факультативність підрядних сполучних засобів у КОС залежить від багатьох факторів: семантичного наповнення однорідних супідрядних, особливостей будови підрядних компонентів, специфіки синтаксичної структури всієї конструкції, розміщення підрядних сполучних засобів щодо порядку підрядних компонентів, функціонального типу супідрядних та особливостей підрядних сполучних засобів, їх модальних та конструктивних якостей.

5. Синтаксичні зв'язки та семантико-синтаксичні відношення у КОС мають ієрархічний характер.

6. Невідповідність семантичної та формально-граматичної структур КОС пов'язана з функціонуванням прихованих предикатних знаків, які у семантичній структурі розгортаються, формуючи нове семантично елементарне речення.

7. Частота використання КОС, їх довжина та деякі особливості структури залежать від того, який саме стиль, а іноді підстиль або жанр вони представляють.

8. Експресивно-виражальні ресурси КОС закладені в їх синтаксичній будові.

Структура і зміст роботи. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку основної використаної літератури та додатка, який включає таблиці 1-6.

У вступі обґрунтовується актуальність теми, визначаються мета і завдання роботи, об'єкт і матеріал дослідження, розкриваються методологічні основи, наукова новизна, теоретичне та практичне значення роботи, розглядаються положення, які виносяться на захист.

У першому розділі “Синтаксична організація конструкцій з однорідною супідрядністю” уточнюється зміст поняття “однорідна супідрядність”, з'ясовується ізоморфізм КОС та інших синтаксичних одиниць, описується механізм виділення рівнів членування, порядок розміщення частин і компонентів, внутрішня структура та часові параметри предикативних одиниць у КОС, досліджуються синтаксичні засоби зв'язку частин і компонентів.

Традиційно КОС кваліфікують як структури, у яких при одній головній частині наявні два або більше однофункціональні підрядні компоненти, що пояснюють якийсь член головної частини або головну частину в цілому. Однак серед мовленнєвих реалізацій КОС представлені одиниці, розуміння синтаксичної природи яких важливе для визначення однорідної супідрядності як такої.

Так, структури, у яких однофункціональні підрядні компоненти, що пояснюють якийсь член головної частини або головну частину в цілому, самі перебувають у відношеннях смислової залежності (причиново-наслідкові, умовно-наслідкові, пояснювальні), кваліфікуємо як КОС, беручи до уваги фактори семантичного та граматичного характеру.

Певні семантичні відмінності існують між структурами, у яких однорідні супідрядні разом узяті служать описовим позначенням одного явища дійсності, та конструкціями, у яких кожне з однорідних супідрядних означає певне явище дійсності. Однак речення обох різновидів не лише мають типові ознаки КОС, а й володіють деякими спільними граматичними особливостями. Тому зарахову-

вати до КОС лише ті структури, у яких кожне з однорідних супідрядних означає певне явище дійсності, як це роблять деякі дослідники, не доцільно.

Багато дискусій пов'язано з кваліфікацією конструкцій, у яких підрядні компоненти пояснюють повторювані слова з головної частини. Серед усіх можливих різновидів таких структур до КОС, на наш погляд, можна віднести лише ті, у яких повторювані елементи означають одне й те ж явище дійсності та поєднані між собою безсполучниковим зв'язком (*Це були результати, на які чекав увесь колектив, результати, від яких залежав успіх експерименту*). Враховуються як семантичні особливості однорідних супідрядних, так і граматичне вираження цієї однорідної семантики. Якщо повторювані елементи семантично тотожні, то немає необхідності поєднувати їх сурядними сполучниками: по-перше, втрачається властива такій конструкції експресія, по-друге, сполучники сурядності свідчать про наявність однорідних, а не тотожних елементів. Якщо ж підрядні компоненти пояснюють однорідні елементи, то речення в цілому становить конструкцію з неоднорідною супідрядністю.

Конструкції, у яких перед одним підрядним компонентом стоїть два або більше сполучних слів ("Ні, ви скажіть ..., де, з ким, що і скільки ви пограбували?" (П.Панч)), розглядаються в роботі як КОС, структура яких максимально ущільнена для досягнення лаконізму.

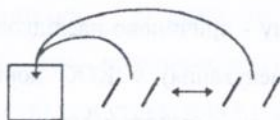
Важливе місце відводиться проблемам ізоморфізму КОС та інших синтаксичних одиниць. Передусім фіксуємо ізоморфізм однорідних словоформ простого ускладненого речення та однорідних супідрядних ("Тепер я бігаю в поле й годинами слухаю, як в небі співають хори, грають цілі оркестри" (М.Коцюбинський) → *Тепер я бігаю в поле й годинами слухаю спів хорів у небі, гру оркестрів*). В основу цього ізоморфізму покладена спільність тих синтаксичних позицій, що їх займають однорідні словоформи та однорідні супідрядні. Так, синтаксичні позиції можуть бути обов'язковими /необов'язковими,

передбачуваними/непередбачуваними, що залежить від валентних якостей опорного слова.

На основі схожості у функціонуванні КОС та простого ускладненого речення можна передбачати можливості ізоморфізму КОС з будь-якими іншими синтаксичними одиницями, у структурі яких представлена залежність однорідних елементів від “третього” члена. Зокрема, і в структурі КОС з прислівними однорідними супідрядними, і в будові різних типів словосполучень виділяємо опорні слова, які можуть виражатися різними частинами мови, та однорідні елементи, що поширюють ці опорні слова: побачити місяць і зорі → Побачили, що зійшов місяць і засяяли зорі; терпеливий і цікавий співрозмовник → Це був співрозмовник, у якого вистачало терпеливості і з яким було цікаво.

Деякі словосполучення трансформуються в КОС з детермінантними підрядними частинами: самотньо вдома й на роботі → Йому було самотньо, і коли залишався вдома, і коли йшов на роботу. Змучений від беззмістовних дискусій і непорозумінь → Він був змучений, бо дискусії були беззмістовними і вони не порозумілися.

Складносурядні речення здебільшого легко перебудувати в блок однорідних супідрядних: Лекція закінчилась, але студенти не розходились → Мене здивувало, що лекція закінчилась, але студенти не розходились. Однак найкраще простежити ізоморфізм КОС з тими складносурядними реченнями, у структурі яких є спільні другорядні члени. Так, у реченні У саду пахло хризантемами й віяло прохолодою, незважаючи на протилежний, порівняно з КОС, напрям підпорядкування, виділяємо три елементи структури, два з яких аналогічно пов'язані з третім:

При зіставленні КОС зі складним багатокомпонентним реченням з підрядністю і сурядністю встановлюємо такий же характер ізоморфізму.

Часто можливою є формальна трансформація елементарного складнопідрядного речення в КОС при збереженні семантичного наповнення: *Почали розходитися, бо стало холодно і вітряно* → *Почали розходитися, бо стало холодно і подує вітер*.

Ізоморфними є предикативні одиниці КОС і предикативні одиниці безсполучникових складних речень у тому випадку, якщо останні поєднані відповідно безсполучниковим підрядним і безсполучниковим сурядним зв'язком.

При виділенні рівнів членування у КОС звертаємо увагу на пізнавальну функцію речення як засобу відтворення дійсності, адже для логічної операції відображення однорідних якостей об'єкта при збереженні існуючих між цими якостями зв'язків доцільно використати саме КОС, у структурі якої відіб'ється відповідна система зв'язків реальності.

На першому (зовнішньому, основному) рівні членування КОС будується за формулою закритих конструкцій, тобто за кількістю складових частин на зовнішньому рівні членування конструкція завжди є бінарною (виділяється головна частина і блок однорідних супідрядних). У КОС на першому рівні членування можуть бути представлені будь-які семантико-синтаксичні відношення, властиві елементарному складнопідрядному реченню. Відношення між підрядними компонентами у блоці однорідних супідрядних визначають внутрішній рівень членування КОС. У реченні «Він сказав, що матері погано і йому треба бути вдома» (Ю. Смолич) на першому рівні членування представлені об'єктні відношення, на другому - причиново-наслідкові. Здебільшого глибина структури (кількість рівнів членування) у КОС дорівнює двом. У такому випадку йдеться про реалізацію двох структурних схем, кожна з яких створює свій рівень членування. На зовнішньому рівні членування в КОС реалізується

структурна схема підрядності, на внутрішньому рівні членування - структурна схема сурядності або безсполучниковості. У блоці однорідних супідрядних деяких КОС може функціонувати й не один тип семантико-синтаксичних відношень (наприклад, темпоральні і протиставні). У такому випадку йдеться про реалізацію додаткової структурної схеми, що породжує ще один рівень членування. У функціонуванні рівнів членування КОС простежується ієрархія. Вона насамперед полягає в тому, що компоненти внутрішніх рівнів членування формують одну з частин основного рівня членування.

Належну увагу приділено порядковій розміщенню частин і компонентів у КОС. Найчастіше вживаними є такі КОС, у яких за головною частиною слідує підрядні компоненти (88,2%). Рідше трапляються конструкції, у яких блок однорідних супідрядних стоїть у препозиції (7,1%). Третє місце відведено структурам, у яких підрядні компоненти розривають головну частину (4,7%).

Стабільність/нестабільність порядку розміщення частин і компонентів у КОС залежать від функціонального типу підрядних, особливостей вживання сполучних засобів, внутрішньої структури предикативних одиниць та контексту.

У багатьох випадках однорідні супідрядні мають незакріплену позицію у блоці підрядних компонентів, тобто компоненти блоку можна поміняти місцями, не викликаючи серйозних структурних та семантичних зрушень. Це стосується передусім тих КОС, у яких кожен підрядний компонент приєднується власним підрядним сполучним засобом, а також конструкцій, у яких між однорідними супідрядними встановлюються семантико-синтаксичні відношення одночасності, перелічення, розділові.

Закріплена позиція кожного компонента блоку однорідних супідрядних у КОС буває в таких випадках : а) якщо однорідні супідрядні вказують на послідовність подій; б) при причинно-наслідкових відношеннях у блоці однорідних супідрядних; в) при структурній неповноті наступного однорідного супідрядного; г) коли в структурі однорідних супідрядних є слова, які вказують на порядок зіставлення; г) якщо в однорідних супідрядних іде мова про одну й

ту ж особу (предмет), причому в першому підрядному компоненті для номінації використовується іменник, а в другому (наступних) - займенник.

Однією з особливостей внутрішньої структури КОС є паралелізм структури однорідних супірядних, пов'язаний з однорідністю реальних змістових наповнень, виражених підрядними компонентами. Цей паралелізм може забезпечуватися такими лексичними та граматичними засобами: однаковим розміщенням головних членів речення в підрядних компонентах, наявністю спільних для однорідних супірядних членів, тотожністю функціонального типу підрядних, єдністю видо-часових форм присудків у блоці однорідних супірядних, використанням однакових та споріднених слів.

Дослідження повноти/неповноти предикативних одиниць у КОС дало такі результати: першу позицію займають конструкції, у яких предикативні одиниці є двоскладними повними (37,3 %), друге місце належить КОС з двоскладними й односкладними повними предикативними одиницями (26,5 %), третю провідну позицію займають КОС, у яких предикативні компоненти є двоскладними повними та неповними, четверте місце належить КОС з двоскладними й односкладними повними та неповними предикативними одиницями (11 %). Інші поєднання трапляються значно рідше. Здебільшого неповнота структур спостерігається в блоці однорідних супірядних, а не в головній частині.

Внутрішній структурі КОС властива тенденція до поширеності частин і компонентів другорядними членами речення. Ця закономірність меншою мірою стосується головної частини, у якій здебільшого йде мова лише про існування пізнаваного явища об'єктивної дійсності, а не про його ознаки.

Більшу частину становлять КОС з неускладненими предикативними одиницями. Серед зафіксованих способів ускладнення структури переважає введення однорідних членів речення. Рідше для ускладнення використовуються відокремлені означення, обставини, звертання, вставні та вставлені слова та речення, слова-речення, вигуки.

Виявлення закономірностей часової співвіднесеності предикативних одиниць у КОС базується на однофункціональності підрядних компонентів щодо головної частини, в результаті чого однорідні супідрядні у КОС здебільшого не виходять за межі однієї часової площини. Центральна позиція належить конструкціям, у яких у головній частині та в блоці супідрядних присудки мають форму минулого часу. Видова відмінність дієслів минулого часу і відповідно значний обсяг характеристик, уміщуваних у них, сприяє центральності минулого часу в КОС. Другу центральну позицію займають КОС у “чистому” теперішньому часі (15,7 %). Цим конструкціям незначною мірою поступаються КОС, у яких минулий час поєднується з теперішнім, причому в минулому часі частіше вживаються присудки головної частини.

Напіврегулярними для КОС є поєднання минулого часу з майбутнім та теперішнього з майбутнім. КОС з усіма предикативними одиницями у формі майбутнього часу становлять лише 1,8 % від загальної кількості досліджуваних речень.

У структурах з різними часовими параметрами в блоці однорідних супідрядних можливі такі поєднання: М+Т, Майб.+Т, М+Ум.сп., М+Майб. Використання в блоці однорідних супідрядних предикативних одиниць різних часових планів здебільшого зумовлене необхідністю передати послідовність подій. КОС із трьома часовими площинами в блоці однорідних супідрядних вживається рідко. Здебільшого це таке поєднання: М + Т + Майб.* (у різних порядкових комбінаціях). КОС, у яких предикативні одиниці виражені формами умовного та наказового способів, а також інфінітивом, займають периферійну позицію. Випадки використання одного часу замість іншого або одного способу замість іншого є раритетними.

Аналіз синтаксичних засобів зв'язку частин і компонентів у КОС засвідчує, що здебільшого кожен підрядний компонент приєднується до головної

* У роботі прийняті такі скорочені позначення часових форм: М - минулий час, Т - теперішній час, Майб. - майбутній час, Ум. сп. - умовний спосіб.

частини окремим сполучником (сполучним словом). Але часто вживаними є і такі конструкції, у яких підрядні сполучні засоби при деяких однорідних супідрядних відсутні. Сполучник (сполучне слово) у таких випадках має особливе навантаження: він бере на себе функцію тих підрядних сполучних засобів, які в конструкції формально не представлені, але легко відновлюються з контексту. Таким чином, наявний підрядний сполучник (сполучне слово) приєднує не лише однорідне супідрядне, до складу якого входить, а весь блок однорідних супідрядних або певну його частину.

Обов'язковість/факультативність підрядних сполучних засобів у КОС залежить від таких факторів: особливості будови підрядного компонента, специфіки структури всієї конструкції, розміщення підрядних сполучних засобів щодо порядку підрядних компонентів, функціональної маркованості однорідних супідрядних, а також специфіки підрядних сполучних засобів, їх модальних та конструктивних якостей. На ознаку обов'язковості/факультативності підрядних сполучних засобів у КОС мають вплив і семантичні відношення у блоці однорідних супідрядних. Здебільшого формальний і семантичний критерії при характеристиці обов'язковості/факультативності підрядних сполучників або сполучних слів у КОС функціонують паралельно, доповнюючи та обумовлюючи один одного.

Важливість сполучників сурядності у структурі КОС засвідчує те, що їх взаємозаміна або повне вилучення часто приводить до семантичного збіднення або до втрати типових ознак, за якими речення кваліфікують саме як КОС. Так конструкцію *Прийшла подруга, на яку чекала сестра і від якої залежало вирішення проблеми* при вилученні сполучника *і* можна кваліфікувати і як КОС, і як КПП.

Залежно від особливостей зовнішнього та внутрішнього сполучникового зв'язку виділяються основні різновиди та групи КОС. У різновиді КОС з наявними сполучниками (сполучними словами) виділяються такі групи: 1) КОС, у яких усі однорідні супідрядні приєднуються однаковими підрядними сполучни-

ми засобами; 2) КОС, у яких підрядні компоненти приєднуються різними підрядними сполучними засобами, а саме: а) різними сполучними словами; б) різними формами одного й того ж сполучного слова; в) сполучником і сполучним словом; г) різними сполучниками; г) однаковими й різними сполучними словами; д) сполучником і різними сполучними словами; е) синонімічними сполучними засобами; 3) КОС, у яких поряд з підрядними сполучними засобами функціонують і сполучники сурядності (з окремими підгрупами, залежно від кількості і місця в конструкції сурядних сполучників); 4) КОС, у яких при деяких однорідних сулідрядних функціонують лише сполучники сурядності.

У різновиді КОС, який охоплює структури зі сполучними засобами не при всіх підрядних компонентах, представлено такі групи: 1) КОС, у яких сполучник підрядності або сполучне слово стоїть лише перед першим однорідним сулідрядним; 2) КОС зі сполучними засобами перед кожним з однорідних сулідрядних, крім останнього; 3) КОС, у яких сполучники (сполучні слова) наявні лише перед першим та останнім однорідними сулідрядними; 4) КОС з відсутнім підрядним сполучним засобом перед першим однорідним сулідрядним (мова йде про конструкції зі сполучником *чи*) та деякі інші групи.

Другий розділ “Семантична структура складних конструкцій з однорідною сулідрядністю” присвячений дослідженню власне-семантичної та семантико-синтаксичної організації КОС.

Складність опису семантичної будови КОС зумовлюється тим, що багатомірність структури конструкції поєднується з функціонуванням певних ярусів, кількість яких ученими визначається по-різному*.

КОС завжди є семантично складним реченням, оскільки в ній наявні мінімум три предикати з відповідною валентністю. У центрі власне-семантичної

---

* Семантичну структуру КОС ми розглядали з позицій чотириярусної концепції І.Р. Вихованця, за якою власне-семантичний та семантико-синтаксичний яруси є двома сферами існування семантичної структури речення [див.: Вихованець І.Р. Семантична структура елементарного речення // Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. - К.: Наук. думка, 1983. - С. 57].

структури конструкції перебувають предикати предикатів, роль яких виконують сполучні засоби, а їм підпорядковуються елементарні речення.

На основі класифікації власне-семантичних відношень, запропонованої І.Р.Вихованцем¹, встановлюємо їх типи в межах основної, трикомпонентної форми реалізації КОС: відношення обумовленості-наслідку - розділові, обумовленості-наслідку - протиставні, обумовленості-наслідку - обумовленості-наслідку, темпоральні - темпоральні, темпоральні - розділові, темпоральні - протиставні, темпоральні - обумовленості-наслідку, модально-пропозитивні - темпоральні, модально-пропозитивні - протиставні, модально-пропозитивні - обумовленості-наслідку.

Центральне місце належить КОС, у яких у власне-семантичній структурі зовнішніми є модально-пропозитивні відношення. Зовнішні темпоральні відношення та відношення обумовленості-наслідку у власне-семантичній структурі КОС щодо вживаності є регулярними.

Центральними внутрішніми власне-семантичними відношеннями є темпоральні. Рідше трапляються зіставно-протиставні відношення та обумовленості-наслідку. Периферійну позицію займають внутрішні розділові відношення у власне-семантичній структурі КОС.

Базовими є КОС, у яких кількість семантично елементарних речень відповідає кількості предикативних компонентів. Однак у мовленні здебільшого реалізуються КОС, у яких кількість предикативних одиниць у формально-граматичній структурі є меншою, ніж кількість семантично елементарних речень на власне-семантичному рівні семантичної будови. Це відбувається за рахунок функціонування згорнутих пропозицій, знаками яких можуть виступати різні типи детермінантних, прислівних, вокативних та модальних

¹ Вихованець І. Р. Семантична структура складного речення // Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Вказ.робота.- С.73-76.

комплікаторів* . Так, у семантико-синтаксичній структурі конструкції “Йому уявилося, як здиблюється земля, як розлітаються вантажі і все гине від важкого удару” (В.Собко) логічний комплікатор “від важкого удару” є результатом згортання причинової ситуації власне-семантичного рівня “Удар є важким”.

Структури, кваліфіковані з формально-граматичного боку як КОС, на власне-семантичному рівні не завжди залишаються такими: здебільшого формуються конструкції з послідовною підрядністю та однорідною супідрядністю або контаміновані структури з сурядністю та підрядністю. Це ще раз доводить складність опису семантичної структури КОС.

За особливістю репрезентації згорнутих пропозицій у семантичній структурі КОС виділяємо такі їх основні типи: 1) КОС зі згорнутими пропозиціями і в головній частині, і в блоці однорідних супідрядних; 2) КОС зі згорнутими пропозиціями лише в головній частині; 3) КОС зі згорнутими пропозиціями лише в блоці однорідних супідрядних.

Власне-семантичні відношення в елементарних реченнях, виділюваних у власне-семантичній структурі КОС, мають ту ж природу, що й предикатно-аргументні відношення в будь-якому семантично елементарному реченні. Здебільшого в семантичній структурі підрядного блоку КОС функціонують предикати одного типу (або предикати дії, або предикати стану), що можна кваліфікувати як паралелізм семантичної структури однорідних супідрядних.

Власне-семантичні відношення між елементарними реченнями, одне з яких проєктується на головну частину у формально-граматичному ярусі КОС, можуть бути асиметричними (відношення обумовленості-наслідку, модально-пропозитивні) та симетричними (темпоральні, власне-тотожності). Власне-семантичні відношення, виділені між елементарними реченнями блоку однорідних супідрядних, здебільшого є симетричними (темпоральними) і значно

* Наше розуміння семантичної природи комплікаторів та виділення їх основних типів ґрунтується на класифікації, розробленій М.В. Будько [Див.: Будько М.В. Семантико-синтаксическая структура простого осложненного предложения /Автореф.канд.дис. - К., 1992].

рідше - асиметричними (протиставними, розділовими, причиново-наслідковими). Можливість контамінації різних типів власне-семантичних відношень у блоці однорідних супідрядних зростає зі збільшенням кількості підрядних компонентів у конструкції і зовсім зникає в мінімальних трикомпонентних структурах.

Чотириярусна концепція будови речення передбачає виділення семантико-синтаксичного ярусу, який разом із власне-семантичним ярусом формує семантичну структуру.

Семантико-синтаксична та власне-семантична будова КОС можуть збігатися і не збігатися. Оперуючи поняттям "семантема" щодо власне-семантичної структури речення і "синтаксема" щодо семантико-синтаксичної структури, зауважимо, що збіг власне-семантичної структури речення із семантико-синтаксичною відбувається тоді, коли кількість семантем дорівнює кількості синтаксем. Зокрема, у конструкції "І хлопчик показав, як він буде коня держати, як кінь буде бігти - гарцювати" (Панас Мирний) власне-семантична та семантико-синтаксична структура збігаються, оскільки у всіх виділених семантично елементарних реченнях кількість семантем дорівнює кількості синтаксем: *І хлопчик показав* (дві семантими - предикат дії + діяч; дві синтаксеми - предикат дії + діяч), *Він буде коня держати* (три семантими - предикат дії + діяч + об'єкт; три синтаксеми - предикат дії + діяч + об'єкт), *Кінь буде бігти - гарцювати* (дві семантими - предикат дії + діяч; дві синтаксеми - предикат дії + діяч).

Однак часто семантими зазнають певної редукції, проектуючись на семантико-синтаксичну структуру речення, внаслідок чого кількість синтаксем не збігається з кількістю семантем. Так, у семантичній структурі конструкції "Ми всі знали, що ... його заарештовано і він зник" (Ю.Смолич) виділяємо три семантично елементарних речення: *Ми всі знаємо* (EP1), *Його заарештовано* (EP2), *Він зник* (EP3), з яких у першому та третьому кількість семантем дорівнює кількості синтаксем. У реченні *Його заарештовано* ця відповідність порушується: у семантико-синтаксичній структурі лексично не виражений аргумент

діяча, тимчасом як власне-семантична будова обов'язково передбачає наявність аргумента-діяча (*Хтось заарештував його*).

Не збігаються власне-семантична та семантико-синтаксична структури КОС, у яких окремі предикативні одиниці є безособовими реченнями: "Хто стріляє і чому, не можна було допитатися" (П.Панч) → *Хтось не міг допитатися, хто стріляє і чому хтось стріляє*.

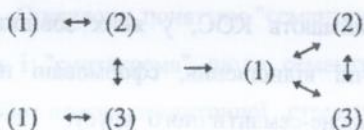
У семантичній структурі КОС зовнішніми можуть бути такі семантико-синтаксичні відношення: однобічні темпоральні, причинові, умовні, тотожності, допустові, цільові, порівняльні, означальні, об'єктні, просторові.

Центральну позицію займають КОС, у яких зовнішніми є однобічні об'єктні семантико-синтаксичні відношення, сформовані на базі модально-пропозитивних відношень власне-семантичного ярусу. Регулярними зовнішніми у КОС є однобічні означальні, темпоральні, цільові та причинові семантико-синтаксичні відношення. Значно рідше на зовнішньому рівні членування КОС трапляються однобічні умовні, однобічні допустові та однобічні просторові семантико-синтаксичні відношення. Периферійну позицію займають КОС, у яких зовнішніми є однобічні наслідкові, однобічні відношення тотожності та однобічні порівняльні семантико-синтаксичні відношення.

На внутрішньому рівні членування у КОС найчастіше представлені двочленні темпоральні семантико-синтаксичні відношення з відтінком одночасності або різночасності. Регулярно функціонують протиставні, зіставні та причиново-наслідкові семантико-синтаксичні відношення у блоці однорідних супідрядних. Периферійним явищем є розділові та умовно-наслідкові семантико-синтаксичні відношення на внутрішньому рівні членування КОС.

Семантична структура КОС пов'язана і з об'єктивною дійсністю, і зі структурою думки, яка відображає зв'язки цієї дійсності. На семантичну будову КОС проєктуються зв'язки об'єктивної дійсності, які передбачають контакт відображуваного в головній частині КОС з відображуваним у кожному з од-

норідних супідрядних. З іншого боку, семантична структура КОС пов'язана зі структурою мисленнєвого процесу, в якому обов'язковим є зв'язок ланки, проєктованої на головну частину КОС, з кожною з ланок, проєктованих на підрядні компоненти цієї ж структури. Таким чином, і описувані зв'язки об'єктивної дійсності, і ланки мисленнєвого процесу мають повторювані елементи, які у формально-граматичній структурі КОС виступають імпліцитно: "Важко встановити, яке із значень виникло раніше, яке з них є основним" (В.Ужченко) → *Важко встановити, яке із значень виникло раніше + Важко встановити, яке із значень є основним:*

Отже, будь-яку КОС варто розглядати не як готовий знак певних явищ реальності чи ланок мисленнєвого процесу, а як синтаксичну одиницю, структура якої зазнала значних трансформацій у процесі проєктування з семантичного рівня на формально-граматичний. Суть синтаксичної деривації у формуванні КОС полягає в тому, що повторення елементів семантичної структури (яким відповідають функціонально аналогічні елементи структури мисленнєвого процесу і зв'язки об'єктивної дійсності) з метою лаконізації, спрощення у формально-граматичній структурі анулюється. Очевидно, подвійний прихований предикатний характер наявний у семантичній структурі КОС, у яких перед одним підрядним компонентом стоїть два або більше сполучних слів.

У третьому розділі "Особливості функціонування конструкцій з однорідною супідрядністю в різних стилях сучасної української мови" досліджується частота використання, довжина та особливості синтаксичної структури КОС у художньому, публіцистичному та науковому стилях, описуються експресивно-виражальні можливості конструкцій.

КОС є продуктивною моделлю СБР у художньому, публіцистичному та науковому стилях. Певна експресивність, породжувана вже самою синтаксич-

ною структурою КОС, сприяє вищій частоті використання конструкцій у художньому та публіцистичному стилях, ніж у наукових текстах, в основному позбавлених емоційного чинника. Так, якщо на 100 с. тексту художнього або публіцистичного стилю припадає в середньому 20-40 конструкцій, то у наукових творах цей показник становить 10-15 речень, причому в художніх і публіцистичних текстах більше значення має індивідуальний авторський стиль, а в наукових творах - жанрова маркованість.

КОС у текстах різних стилів мають неоднакову довжину (береться до уваги кількість предикативних одиниць, що входять до складу конструкції). Одним із лінгвістичних факторів, які впливають на довжину складного речення, є здатність його до блокування компонентів, що забезпечує перекодування матеріалу. Однофункціональні супідрядні у КОС, будучи тісно взаємопов'язаними, формують блок, окрему складну підрядну частину, яка й функціонує як одиниця оперативної пам'яті. Тому можна прогнозувати широкі можливості для розгортання структури КОС шляхом введення нових предикативних одиниць до блоку однорідних супідрядних. Так, у нашій картотеці зафіксовані структури з 10-14-ма підрядними компонентами. Але переважно у КОС кількість однорідних супідрядних рідко виходить за межі шести. Здебільшого функціонують КОС із 2-3-ма підрядними компонентами.

У науковому стилі середня довжина КОС становить 3,2 компонента, тимчасом як у прозових текстах художнього стилю цей показник дорівнює 3,3, у публіцистичних творах - 3,4, а в поетичному мовленні досягає 3,5 компонента.

Оскільки довжина КОС збільшується за рахунок уведення нових однорідних супідрядних, а останні, як і будь-які інші однорідні елементи, "нанизуючись", формують стилістичну фігуру градації, яка є найбільш типовою саме для поетичного мовлення, то функціонування порівняно довших КОС у поезії є абсолютною закономірністю.

Незначна перевага у довжині КОС, зафіксованих у публіцистичному стилі, порівняно з довжиною дібраних із прозових текстів конструкцій зумовле-

на такими причинами: по-перше, художній стиль використовує елементи всіх інших стилів, тобто у певних своїх проявах він може набирати ознак іншого стилю, втрачаючи власні якості, а серед них і закладену в ньому експресивність; по-друге, основну частину прозового твору становить звичайна епічна розповідь, яка, на відміну від рідше вживаних емоційних описів і роздумів, не передбачає використання конструкцій з великою кількістю однорідних сурядних; по-третє, логізація, емоційна виразність викладу при яскравому агітаційному спрямуванні публіцистичних творів вимагають порівняно довших конструкцій.

Значний вплив на довжину КОС має індивідуальний авторський стиль. Так, відносно довші конструкції зафіксовані у творах М.Рильського, П.Грабовського, М.Кошобинського, Ю.Яновського, О.Довженка, Лесі Українки, О.Олеся, І.Драча, В.Стуса. Деяко коротші КОС використовуються у текстах творів Л.Костенко, Панаса Мирного, Ю.Смолича, П.Панча, О.Іваненко, Н.Тихого.

КОС, дібрані з різних стилів, мають і деякі особливості синтаксичної структури, пов'язані з функціонуванням сурядних і підрядних сполучних засобів, порядком розміщення частин і компонентів, тенденціями у внутрішній структурі, вищо-часовими характеристиками предикативних одиниць.

Зокрема, тяжіння до теперішнього часу найсильніше виявляється в КОС із наукових текстів, адже точність та однозначність, властиві науковому аналізу, передбачають опис явищ, над якими ведеться спостереження або в момент фіксації результатів, або незадовго до цього. При характеристиці явищ у діахронному зв'язку описувана закономірність зникає. Центральність минулого часу в КОС, уживаних у художніх прозових творах, пов'язана зі значним епічним елементом, який має місце у різних прозових жанрах. У публіцистичних текстах (особливо в мові газет) переважає реальна модальність теперішнього часу.

Експресивно-виражальні можливості КОС закладені в їх синтаксичній природі. Будь-яка стилістична фігура розвивається з тенденцією до гармоній-

ності, впорядкованості своєї будови. КОС є структурою, у якій певна кількість елементів (однорідні супідрядні) перебувають в однаковій залежності від одного організаційного центру (головної частини). Очевидно, ця тотожна цілеспрямованість однорідних супідрядних у КОС є першою передумовою гармонійності та симетричності її архітекtonіки. З іншого боку, єдина цілеспрямованість сприяє паралелізму структури однорідних супідрядних, а це знаходить свій вияв у тяжінні до одного часового та модального плану в однорідних супідрядних, симетричному розміщенні членів речення та сполучних засобів, використанні лексичних повторів та аналогічних способів ускладнення структури.

Властива КОС ритмомелодійність часто зумовлює градацію, яка є важливим емоційним чинником у художньому та публіцистичному стилях. Ступінь градаційного напруження не залежить від порядку розміщення частин і компонентів у КОС, але в кожному окремому випадку йдеться про особливість розвитку градації та своєрідну інтонаційну картину. Зафіксовані цікаві зі стилістичного боку КОС, у яких градація розгортається у двох напрямках, один із яких - нанизування однорідних супідрядних, другий - поетапне введення інших однофункціональних синтаксичних одиниць: порівняльних зворотів, вставних і вставлених слів і речень, однорідних членів речення.

КОС, які мають будову періоду, трапляються і в художньому, і в публіцистичному, і навіть у науковому стилях, однак диференціюються щодо будови, частоти використання і експресивного навантаження.

Багаті експресивно-виражальні ресурси парцельованих КОС, у яких однорідні супідрядні ставляться в позицію формально самостійних речень, хоч синтаксичний статус відокремленої частини зберігається. Парцеляція не тільки наближає КОС до уснорозмовного мовлення, вносячи медитаційне забарвлення, а й увиразнює парцельовану частину і всю конструкцію. У парцельованих КОС виділення може проходити по-різному. Часто конструкція членується на дві синтагми: окремо виділяється головна частина і окремо блок однорідних супідрядних. Іноді парцеляції піддається лише одне супідрядне або певна частина

блоку підрядних компонентів. У прозових і публіцистичних творах трапляються КОС, у яких парцельована частина виноситься у новий абзац. Передбачувана у таких конструкціях пауза посилює виразність фігури. Вибір певного структурного типу парцеляції в КОС визначається насамперед мовленнєвою доречністю і конкретним стилістичним призначенням.

Досить часто в КОС, які формують парцельовану структуру, період чи градаційну фігуру, наявні й інші експресивно-виражальні засоби: повтор, ампліфікація, тавтологія, замовчування, антитеза, епітети-оксиморони, полісиндетон. Це є свідченням того, що специфіка структури КОС сприйнятлива для формування та розвитку стилістичних фігур.

У висновках сформульовані основні положення та теоретичні узагальнення, які випливають з аналізу мовного матеріалу в розділах дисертації.

Дисертація містить таблиці 1-6, які відображають окремі кількісні параметри досліджуваних структур.

З теми дисертації опубліковані такі праці:

1. Дослідження складного речення в україністиці // Використання спадщини повернутих і забутих діячів науки і культури в навчальному процесі педагогічного вузу та школи: Тези респ. міжвуз. наук.-прак. конф. - Рівне, 1991. - С.20.
2. Вивчення конструкцій з однорідною супідрядністю у вузі // Сучасні аспекти дослідження граматики української мови і лінгвометодичні основи викладання шкільного курсу: Тези Всеукр. наук.-прак. конф. - Полтава. - 1992. - С.118-119.
3. Складні безсполучникові конструкції в поезії М.Костомарова // Микола Костомаров і проблеми суспільного та культурного розвитку української нації: Тези доп. наук.-прак.конф., присвяченої 175-річчю від дня народження М.І.Костомарова. - Рівне, 1992. - С.188-189.

4. Власне-семантична структура конструкцій з однорідною супідрядністю // Сучасна філологія: проблеми, пошуки, розвідки: Зб. наук. праць. - Рівне, 1993. - Вип. 1. - С. 33.
5. Семантична структура конструкцій з однорідною супідрядністю // Семантика мови і тексту: Матер. Міжнар. наук. конф. - Івано-Франківськ, 1993. - Ч. III. - С. 138-139.
6. Особливості структури конструкцій з однорідною супідрядністю // Українська мова. Теорія і практика: Темат. зб. наук. праць. - К., 1993. - С. 72-75.
7. Формально-граматична і семантична структура складних конструкцій з однорідною супідрядністю // Мовознавство. - К., 1994. - С. 30-34.
8. Особливості структури конструкцій з однорідною супідрядністю в різних стилях сучасної української мови // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. - Донецьк, 1966. - Вип. 2. - С. 50-53.

Shkarban T.M. Complex constructions with homogeneous clauses in current Ukrainian.

Dissertation presented for a scientific degree of Candidate of Science in Philology with a specialization in 10.02.01 Ukrainian, the Taras Shevchenko Kyiv University.

Constructions with homogeneous clauses are used in all styles of current Ukrainian. They differ from other models of multicomponent sentences by features of semantic structure, syntactic structure, and high stylistic potential. Constructions with homogeneous clauses are isomorphic to syntactic units, in which homogeneous elements are related with a common part. Peculiarities of intrinsic organization of constructions studied correlate with monofunctional clauses. In these constructions syntactic connections and semantic and syntactic relations have hierarchic nature. The frequency of usage, the length, and some properties of constructions with homogeneous clauses are determined by literary and/or genre.

Шкарбан Т.Н. Сложные конструкции с однородным соподчинением в современном украинском языке.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 - украинский язык, Киевский университет им. Тараса Шевченко, Киев, 1997.

Конструкции с однородным соподчинением представлены во всех стилях современного украинского языка. Особенности семантической организации, синтаксической структуры и богатые стилистические возможности выделяют их среди других моделей сложных многокомпонентных предложений. Конструкции с однородным соподчинением находятся в системных связях с другими синтаксическими единицами, в структуре которых представлено соподчинение однородных элементов общему члену. Особенности внутренней организации конструкций связаны с наличием однофункциональных придаточных, зависящих от главной части. Синтаксические связи и семантико-синтаксические отношения в исследуемых структурах имеют иерархический характер. Частота употребления, длина и некоторые особенности строения конструкций с однородным соподчинением зависят от представляемого ими стиля или жанра.

Ключові слова: конструкція з однорідною супідрядністю (КОС), синтаксична організація, зовнішній і внутрішній рівні членування, предикативна одиниця, часові параметри, семантична структура, семантично елементарне речення.

Підписано до друку 11.02.97р. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 1,0. Обл.-вид. арк. 1,0.
Наклад 100. Зам. 36.

Відділ оперативної поліграфії
Центру Міжнародної освіти
227-41-23, 227-12-75, 227-37-86

441040

AB 36.945

AB 36.945